

Centralizáló törekvések a két világháború közötti evangélikus templomépítészetben Magyarországon

Centralizing Tendencies in the Evangelical Lutheran Church Architecture between the World Wars in Hungary

Tendințe de centralizare în construcția bisericilor evanghelice din Ungaria

BAKU Eszter

Művészettörténész, PhD hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem,
Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3-9.,
+361-463-1330, bakueszter@gmail.com, www.et.bme.hu

ABSTRACT

The paper analyses a specific building type, defined by a geometrical centralized plan design which became popular in the inter-war period. This church type has different connections to Hungarian and foreign architectural traditions. A complex research has been made on Evangelical Lutheran churches built with central arranged plans between the World Wars. The article examines the liturgical and theological aspect of the churches and takes under consideration the use of space and the traditions, parallels of these plans. The analysis of the plan typology is complemented by the examination of the provisions of the Evangelical Lutheran Church and also the comparison of the accepted foreign traditions.

ÖSSZEFOGLALÓ

Cikkünkben olyan magyar és nemzetközi építészeti hagyományokkal rendelkező, a korszakban megsokasodó épülettípust vizsgálunk, amelyet a geometriailag centrális alaprajzi szerkesztés határoz meg. A két világháború között épült centrális evangélikus templomokat egyrészt liturgiai, teológiai aspektusból, a térhasználat irányából, másrészt az alaprajzok hagyományainak, párhuzamainak szempontjából komplex módon vizsgáljuk. Az egyes alaprajzi típusok elemzését kiegészíti az egyházi rendelkezésekhez való igazodás és a külföldi hagyományok átvételének vizsgálata.

Kulcsszavak: centrális tér, templomépítészet, evangélikus templomok, liturgia, két világháború közötti építészet

1. BEVEZETÉS

Az elmúlt évtizedekben egyre erőteljesebb törekvések irányulnak a két világháború közötti magyar építészet megismerésére, kutatására. Az 1930-as évek építészete Magyarországon egy történelmileg rendkívül terhelt korszaknak, az első világháborút követő válságnak majd stagnálásnak a lezárása. Ezen belül, horizontális tengely mentén vizsgálva, a templomépítészet, az országhatárokkal újrarendeződő egyházmegyék, egyházközségek területén valamint az ország belső részein a Trianon utáni magyar társadalom egyházi újjászervezésének színtere. Vertikálisan kutatva, pedig a növekvő városi közösségek, a városi perifériák látványos kiépülésének és urbanizációjának időszaka ez, melyben a templomépítészet jelentős identitásformáló erőként jelentkezett a különböző vallási felekezeteknél. A vallási megújulás az építészeti progresszió igényét is magával hozta, amely a hagyományok feltétlen tisztelete mellett az egyes vallási felekezeteknél eltérő elvi és gyakorlati háttérrel, de lényegében az 1920-as évek végétől jelentkezett. A tárgyalt korszak templomépítészetének jellegzetes típusai a centrális szakrális épületek, amelyek csakúgy, mint az építészeti progresszió reprezentatív példái, az egyházaknál részben eltérő hagyományok, elvi és liturgiai mozgalmak kibontakozásával valósulhattak meg. Hogyan jutottak el a különböző felekezetek a centrális térszervezés alkalmazásához? Milyen hagyományai voltak a centrális templomoknak a templomépítészetben? Ezen kérdésekre jelen tanulmány a Magyar Evangélikus Egyház és az evangélikus templomépítészet nézőpontjából kísérel meg válaszolni, mindvégig

szem előtt tartva, hogy az eltérő liturgia és az elvi megújulás eltérő gyökerei miatt, amelyek az építészetre is hatással voltak, a református centrális templomépítészet hagyományai és kiemelkedő példái a korszakban jelen vizsgálódásokon kívül esnek.

2. CENTRÁLIS TEREK ÉS A LITURGIA KAPCSOLATA

A korszakban a trienti zsinat által meghatározott római katolikus liturgiával ellentétben az evangélikus istentisztelet legfontosabb szempontja volt, hogy a gyülekezet szeme láttára történjenek a fő liturgiai mozzanatok, vagyis a lelkész mindig jól látható és jól hallható legyen, és a gyülekezet minél közelebb jusson a szószék és az oltár köré, [2] ezáltal osztozva a liturgiában. [8] A két liturgiai központot a prédikáció és az Úrvacsora helye jelölte ki, vagyis a szószék és az evangélikusoknál oltár, a reformátusoknál Úr asztala, melyek köré kellett csoportosítani a gyülekezetet. A két fókuszpont meghatározta a belső elrendezést, a padok elhelyezését, új templomok esetén pedig új alaprajzi formák kialakításához vezetett. A cél minden esetben, hogy a hívő lássa és hallja a lelkészt, határok közé szorította a templom nagyságát, de a teret karzatok beépítésével vagy egyéb csatlakozó terek alkalmazásával próbálták bővíteni. [9] Annak érdekében, hogy a gyülekezet akadály nélkül láthasson és zavartalanul hallhasson, a templom alaprajzát és a belső terek szerkesztését is át kellett értelmezni, ami jelen esetben egyet jelentett a belső tér egyfajta megtisztításával, vagyis azzal az igénynyel, amely látást akadályozó és az akusztikát befolyásoló oszlopokat és pilléereket eltávolította a templom teréből.

A liturgia illetve a fent említett szempontoknak való feltétlen megfelelés körülhatárolják azokat a templomtípusokat, amelyeket a leginkább alkalmasnak találtak evangélikus templomok építésére. A Friedrich Lóránd szerint három irányból eredeztethető magyar evangélikus templomépítészet leginkább alkalmas típusai a Leonhard Christoph Sturm által vázolt alaprajzok, amelyek a leginkább közelednek a centrális szervezethez, ellentétben az általa olaszoknak illetve bazilikális rendszernek nevezett példákkal.

Az e kategóriákon kívül eső – kör és ellipszis alaprajzú – különleges, elszigetelt típusokat, amelyekre a két világháború között német és magyar példák is felmutathatók, kevésbé tartja alkalmasnak a kizárólagosan centrális templomtér miatt, mivel a geometriai és a liturgiai középpont nem eshet egybe. [2] Mindez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a geometriailag centrális alaprajzú templomok esetében a kultuszközpontot excentrikusan kellett elhelyezni, a centrális tér szélén, vagyis a geometriai középponttól távol a templom terében vagy az erre a célra épített apszisban. Ezzel ellentétben, Németországban már a XIX. század végétől találkozunk a teljes központosításra törekvő térszervezéssel az evangélikus templomok körében. A típus egyik legismertebb, azonban meg nem valósult kísérlete, Otto Bartning ún. Csillagtemplomának terve 1922-ből, ahol a tervező egy evangélikus templom esetében megvalósítja a teljes központosítást.

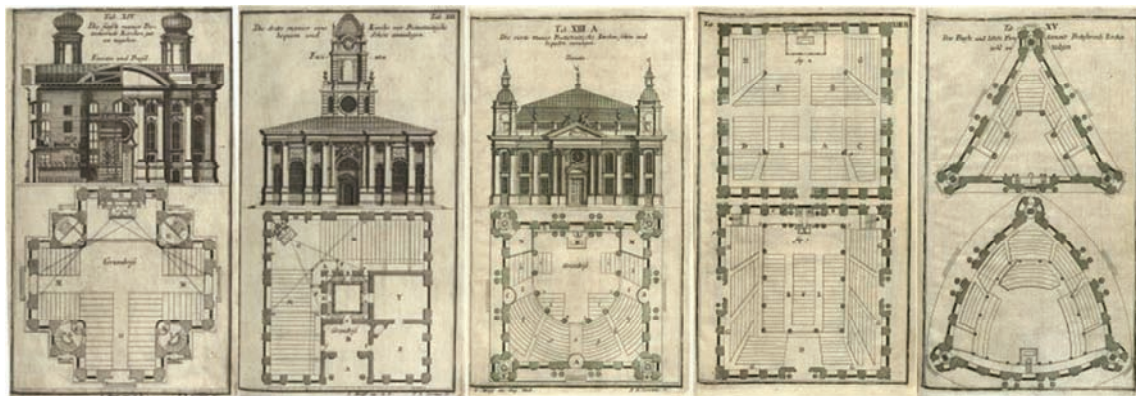
Pecz Samu a Debreceni református templom építése kapcsán megjegyzi, hogy mivel a lutheránusoknál az oltár elhelyezése meghatározó, ezért a hosszházas kialakítás a megfelelő, így az egy-, két- vagy háromhajós bazilika vagy csarnoktemplom rövidebb hosszházzal és szentéllyel, hogy a liturgia szempontjainak megfelelően. [3] Majd később részletezés nélkül hozzáfűzi, hogy evangélikus templomoknál bizonyos esetekben a centrális elrendezés is megokolható, de ekkor is hangsúlyozni kell a hossz tengelyt, [7] amit a szentély, az oltár és a bejárat jelöl ki.

3. CENTRÁLIS TÉRTÍPUSOK AZ EVANGÉLIKUS TEMPLOMÉPÍTÉSZETBEN – TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

A két világháború között épült centrális térszervezésű evangélikus templomok nem állnak előzmény nélkül az építészettörténetben sem Magyarországon sem Európában. Ahhoz, hogy világosan lássuk a műfaj előzményeit illetve azokat a hagyományokat, amelyekre a XX. század templomai hivatkoznak, valamint azokat a rendelkezéseket, amelyek irányt mutattak abban, hogyan kell, és hogyan lehet evangélikus templomokat tervezni és építeni, röviden át kell tekintenünk a centralizáló törekvéseket a protestáns templomépítészetben.

Habár a centrális alaprajzi szerkesztés a római katolikus templomépítészetben már a Kr.u. III. századtól ismert, mégsem tekinthető közvetlen előzménynek. Hiszen míg a katolikusoknál a templomok funkciójából származó igény hívta életre e tértípust, s legtöbbször memoriális templomok, keresztelőkápolnák vagy fogadalmi templomok esetében alkalmazták, addig a protestáns templomépítészetben a megváltozott liturgia, a prédikáció és az Úrvacsora helye s a gyülekezetnek ezekhez való viszonya szervezte a templom terét. Ezen szempontok döntően befolyásolták a térképzést [2] és már a reformáció kezdetén életre hívták a centrális alaprajzú templomok igényét, hiszen a tér alaprajzilag egy hosszirányban inkább csökkentett, de szélességi irányban megnövelt [2] alakká kellett, hogy fejlődjön, amelyek számos variációban terjedtek el Európa szerte, s különféle közvetítésekkel Magyarországra is eljutottak. A centrális alaprajzi forma főleg a francia hugenotta építészetből eredeztethető, [10] s azzal a gesztussal magyarázható, amely vissza kívánt nyúlni az ókori centrális

lis templomformákhoz, mint a korai egyház egyszerűségéhez [8]. A Jeruzsálemi templom, amelyhez erős bibliai képzetek társulnak, formájában is jelenvalóvá válhatott a centrális templomokban, ami a jelentését tekintve a francia protestánsok számára különösen vonzónak tűnhetett [8]. A centrális evangélikus templomok kialakulásának meghatározó – azonban a francia hugenotta építészettől eltérő – iránya német nyelvterületeken jött létre a XVIII. század elején, Leonhard Christoph Sturm, a protestáns templomépítészet teoretikusa, [10] építész, matematikus munkássága révén [12; 13]. 1712-ben kiadott műve, melyben összegyűjtötte és rendszerezte azokat a templomterveket, amelyeket többé-kevésbé alkalmasnak ítélt protestáns templomok építésére, [2; 5] erősen meghatározta a későbbi századok centrális evangélikus templomépítészetét. A Sturm által közölt alaprajzok adaptációi a XX. századi magyar evangélikus templomépítészetben is kimutathatók. [15]

1. kép

L. C. Sturm centrális és centralizáló tervei (XIV., XII., XIII. a, b, XV. tábla) [13]

A centrális evangélikus templomok történetében az 1861-es eisenachi regulatív bevezetésével olyan cenzúrának lehetünk szemtanúi, melynek során a centrális épületek profán hagyományaira, így a színház építészetéhez való kapcsolatára, hivatkozva a karzatos teremtemplom, ún. „Predigtkirche” típusát elvetették [4]. Az addigi változatos alaprajzú, központosított térszervezésű templomok helyett, az 1861-es eisenachi szabályzat új építési elvei, a középkori építészet felértékelésével változást hoztak az evangélikus templomok tervezésében [10]. Az eisenachi regulatív a stilisztikai szempontok, funkcionális elvek fölé helyezésével, a középkor templomépítészetének a protestáns templomépítészet szempontjai szerinti újraértékelését tűzte ki célul, ami a gyakorlatban egyet jelentett a középkor hosszházas, keletelt, toronnyal és szentéllyel tervezett templomépítési gyakorlatának felélesztésével. [4]

A XIX. század közepéig tartó funkcionális gondolkozást követő szabad téralakítás domináns szerepet játszott az evangélikus templomépítészetben, létrehozva ezáltal, a különböző centrális alaprajzú és centralizáló belső térképzésű evangélikus templomokat, amelyek a fenti szabályzat bevezetésével – a római katolikus templomok alaprajzi rendszeréhez igazodva – egyszersmind elveszítették megkülönböztető jellegüket. „A protestáns templomokat a XIX. század második feléig Európa protestáns területein gyakran építették centralizáló alaprajzzal, és csak a romantika, majd a historizmus korában vált szinte egyeduralgódóvá a hosszházas, illetve a latinkereszt alapú elrendezés. A centrális formák elvetésében nagy szerepet játszott a stilisztikai elveknek a funkcionális elvárások fölé helyezése; az az elképzelés, hogy egy templom méltósága megköveteli a reformáció előtti templomok stílusához való kapcsolódást, s így a középkori hosszházas bazilikális templomok alapsémája vált a protestáns templomok mintájává.” [10] Az elsősorban német nyelvterületen, így Németországban és Svájcban erősen ható eisenachi szabályok a német központoktól távolodva gyengültek. Róka Enikő megállapítása szerint: „A színházakra, antik szentélyekre emlékeztető centrális formákat és belső elrendezéseket elutasították ugyan, de megmaradtak azok az okok, melyek alkalmazásukat korábban életre hívták. Nem lehetett sokáig figyelmen kívül hagyni a protestáns liturgia követelményeit, amelyekből logikusan következett a centrális elrendezés – de nem lehetett azokat a korábbiakkal azonos formában alkalmazni sem. A hosszházas rendszert Németországban és Svájcban a XIX. század utolsó évtizedeiben az evangélikus illetve református istentisztelet követelményeinek megfelelően próbálták átalakítani, de ez inkább mérsékelt centralizációt jelentett mintsem a régi centrális alaprajzok felújítását.” [10] A XIX. század utolsó évtizedeiben az eisenachi szabályok meggyengülése figyelhető meg, amely új programok kidolgozásához vezetett – 1891-ben a wiesbadeni program, majd 1894-ben a berlini templomépítészeti kongresszus keretében. Az új programok kidolgozásának gyökerét a római katolikus egyházban is párhuzamosan zajló folyamatok, az úgynevezett liturgikus mozgalmak alkották. Az új programok a hangsúlyt a teológiai aspektusra helyezve, a liturgia közpon-

ti elemévé tették a közösség úrvacsoravételét. Ehhez a templom belső terét is megfelelően kellett alakítani, hiszen az oltárt a szentélyből a hajóba kellett helyezni. Ezzel szemben az 1906-ban Drezdában megrendezett második templomépítési kongresszus nem utasította el az eisenachi szabályokat, de elvetette a különféle stílusimitációkat, és kimondta, hogy a szószéket az oltárral szemben vagy a fölé is lehet helyezni. [11]

Magyarországon az evangélikus templomok esetében a XIX. század végén szinte teljesen egyeduralkodó a hosszházas, leggyakrabban homlokzati tornyos elrendezés, amely a türelmi rendelettel, az eisenachi regulatív szabályainak érvényesítésével és a romantika kialakulásával magyarázható. A centralizáló törekvések a hosszházas templomok lassú metamorfózisával alakultak ki. A folyamat egyik első lépésének tekinthető az 1896-97-ben épült szarvasi evangélikus új templom, melyet Francsek Imre tervezett. A templom mellékhajókkal bővített alapvetően hosszházas teréhez egy erősen kiugró, a hosszházzal majdnem egyenlő hosszúságú kereszthajó csatlakozik, ezáltal közeledve a centrális görög kereszt alaprajzú templomok elrendezéséhez. A szarvasi templom, majd néhány évvel később a diósgyőri, elszigetelt példái a centralizáló törekvéseknek a századforduló evangélikus templomépítészetében. A központosítás valójában az első világháborút követően a gyülekezet illetve a közösség összetartó szerepét erősítő vált egyre népszerűbbé az evangélikus és a római katolikus templomépítészetben egyaránt. Mindezek ellenére számos olyan templomot találunk a XVIII. század végétől és a XIX. században, amelyek centrális alaprajzzal épültek vagy centralizáló tendenciák felé mutatnak.

4. TENDENCIÁK A CENTRALIZÁLÓ TÖREKVÉSEKBEN

„Sándy szeret próbálkozni a központi elrendezéssel” [3]

Az evangélikus templomok legnagyobb kihívása volt azon törekvés, hogy a szószék és az oltár közelebb kerüljenek egymáshoz és a hívekhez, vagyis a „fő feladat a tér központosításának megoldása volt, amely mindmáig a legnagyobb építészeti, belsőépítészeti problémája az evangélikus templomok kialakításának.” [1] A reformáció kezdeti időszakában, a XVI. században, a használatba vett római katolikus templomokat átalakítással tették alkalmassá az új liturgia számára. Később, az újonnan épült evangélikus templomokban német mintára kialakult belső elrendezés – melyben a szószék vagy az oltártér mellett, vagy az oltártérben, az oltár fölött helyezkedett el, a keresztelőkút pedig előttük vagy mellettük kapott helyet – határozta meg a magyarországi evangélikus templomokat. [1] Annak ellenére, hogy számos szakirodalom hangsúlyozza a magyarországi lutheránus templomok esetében a hosszirányú elrendezés uralkodó jellegét, [14] a fenti elrendezések figyelembevételével, a liturgiához való maradéktalan igazodással a két világháború közötti időszakban is létrejöttek olyan kísérletek, amelyek a centrális elrendezést kívánták feléleszteni változatos alaprajzok szerkesztésével.

4.1 Alaprajzi típusok

A centrális fogalma ernyőként fogja össze azokat a templomokat, amelyek központosított alaprajzi struktúrával épültek, s amelyek legtöbbször élesen elkülönülnek a hosszházas térszervezésű épületektől még akkor is, ha a szentély és az esetenként toronnyal hangsúlyozott kapuzat egyfajta longitudinális tengelyt képez. Mivel evangélikus templomok esetében az oltár a főbejárattal szemben helyezkedik el, az e kettőt összekötő hosszanti tengely a centrális templomok esetében is kirajzolódik. Míg a hosszházas templomok esetében a hajók száma illetve a szentély kialakítása alapján hozhatók létre altípusok, addig a centrális templomoknál a különböző geometrikusan központos terek változatos alaprajzi típusú centrális templomokat, mint altípusokat, alakítanak ki. Ebben az értelemben beszélhetünk kör, ellipszis, görög kereszt vagy páros (négyzet, hatszög, nyolcszög) illetve páratlan sokszög (háromszög, ötszög) alkotta típusokról, valamint a központosítás felé mutató megoldásokról, melyek a belső szerkesztéssel és a berendezéssel közelednek a centrális típusokhoz, mint a T vagy L alaprajzú centralizáló templomépületek, ahogyan azokat Sturm traktátusaiban közölte. Magyarországon a korszak két leggyakoribb típusa a görög kereszt és a nyolcszög alaprajz.

A két világháború közötti lutheránus templomépítészet centrális iránya leginkább a görög kereszt formában látszik megvalósulni, hiszen míg a nyolcszög alaprajzot gyakran közös, evangélikus-református templomok építésénél alkalmazták, úgy a görög kereszt kevésbé jellemző a református templomokra. A két világháború közötti görög kereszt alaprajzú templomok, az evangélikus hagyományokban mélyen gyökerezve, gazdag szimbolikával kiegészülve folytatják azt a sort, amelyet Krähling János és Nagy Gergely Domonkos az alaprajzi típus előzményeivel és barokk kori példáival tanulmányában kijelölt. [5] Ily módon a két világháború közötti görög kereszt alaprajzú templomtípus közvetlen előzményének a típus magyar barokk építészeti emlékeit, közvetett előzménynek pedig a hugenotta építészetet, az észak-európai példákat Skandináviából, a sziléziai fa templomokat és L.C. Sturm traktátusában megjelenő példákat tekinthetjük. [5] A XIX. század közepéig

számos lutheránus templom épült görög kereszt alaprajzzal (Békéscsaba Kistemplom a bővítés után, Besztercebánya, Kassa, Igló, Miskolc). A századforduló közeledtével ez a folyamat lelassulni látszik, s végül Ybl Miklós kecskeméti temploma (1863), Budapesten a Rákóczi úti szlovák evangélikus templom (1867) s a diósgyőri templom (1902) építése után közel negyedszázadnyi szünet után épül újra e térstruktúrával evangélikus templom, Kaposváron (1929). A kaposvári evangélikus templomot a sokat foglalkoztatott evangélikus templómépítő, Sándy Gyula tervezte, aki előszeretettel alkalmazta centrális templomai tervezésekor a görög kereszt alaprajzot. A típus kiemelkedő példái a kaposvárin túl [2. kép], a diósgyőr-vasgyári (1936-38) és a győrnádorvárosi (1940) evangélikus templomok.

2. kép

A kaposvári evangélikus templom külső és belső képe [A szerző felvétele]

A kaposvári templom egyfajta adaptációjaként, azzal egy időben készült görög kereszt alaprajzú terv a rákospalotai evangélikus templomhoz [3. kép], amely egy későbbi tervpályázatot követően négyzet alaprajzzal valósult meg (1936-41) László György és Szalkai Jenő tervei szerint. Alaprajzban a rákospalotai templomhoz közelít, azonban térformálásban élesen elkülönül annak centrális-kupolás megoldásától a szintén Sándy Gyula tervezte rákosszentmihályi evangélikus templom (1933-34) [4. kép].

3. kép

A rákospalotai evangélikus templom terve [Rákospalotai Evangélikus templom gyűjteménye] és a templombelső képe [A szerző felvétele]

A sokszög alaprajzú templomok közül a korszakban, részben Szeghalmy Bálint munkássága okán, a hat-nyolcszögű alaprajzzal épült épületek emelkednek ki. A négy emlék közül három, Sümeg (1936-37), Hévíz (1937-39), Mersevat (1941) az ő nevéhez köthető, míg a gödöllői templomot (1929-32) Hetzel Frigyes tervezte. Úgy tűnik, hogy a két világháború közötti időszakban a közös, evangélikus-református használatra épült templomépületek jellegzetes alaprajza volt a páros sokszög, hat-nyolcszög, ami többé kevésbé mindkét felekezet liturgiai előírásainak megfelelt, illetve könnyen alakítható volt. Így tervezte Szeghalmy a hévízi és a sümegi templomokat is. E templomok közös jellemzője, hogy a központi hat-nyolcszög tömege kiemelkedik és az épület külső formálásában is érvényre jut, valamint a templom épületéhez szervesen kapcsolódó négyszögletű alapon álló templomtorony, amely általában a bejárati szakaszt hangsúlyozza.

Bár Friedrich Lóránd az 1944-ben kiadott Evangélikus templomok című összefoglaló kötetben a kör és ellipszis alaprajzú evangélikus templomokat különleges, elszigetelt példáknak nevezi, feltételezhetően német hatásra (Sturm, Otto Bartning) Magyarországon is születtek példák. A Bartningi Csillagtemplomhoz hasonló teljes központosítás nem valósult meg, hiszen a magyar példák esetében önálló szentély kapcsolódik a centrális templomtérhez, s ily módon a bejárati szakasz és a szentély rész egyfajta longitudinális tengelyt hangsúlyoz centralitása ellenére is. A két világháború között két evangélikus templom épült kör alaprajzzal, 1929-ben a kőbányai evangélikus templom és bérház tervezésére kiírt építészeti tervpályázat nyertese Frecska János építhette meg centrális, kör alaprajzú templomát, amely modern szemléletet tükröz. A progresszív irányt követte Szontagh Pál is, aki borsodnádasd-lemezgyártelepi templomát (1934) apszissal és bejárati szakasszal bővített egyetlen kör formájában tervezte meg.

4. kép

A rákosszentmihályi evangélikus templom terve 1933-ból [Magyar Építészeti Múzeum Irsz. 2001.17.8.2, közölve Sándy Gyula: Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, tervező és művezető építész, Magyar Építészeti Múzeum 2005. Lapis Angularis VI. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből]

5. ÖSSZEGZÉS

Természetesen a hosszházas alaprajz továbbra is jelentékenyebb mennyiségű evangélikus templom terét szervezte, mint a centrális struktúra, összességében mégis elmondható, hogy a XIX. század második felétől jelentkező tendencia, vagyis a hosszházas templom egyeduralkodása, a két világháború közötti évtizedekben megtört, és a modern építészet térhódításával, a vasbeton alkalmazásával, új térlefedési módokkal, kiegészülve az új liturgiai áramlatok hatásával, ismét egyre több lutheránus templom épült különböző központosított térstruktúrával.

IRODALOMJEGYZÉK

1. **Foltin B**, *Az evangélikus templom* = Dercsényi Balázs, Foltin Brunó, G. Györffy Katalin, Hegyi Gábor, Winkler Gábor, Zászkaliczky Zsuzsanna, *Evangélikus templomok Magyarországon*, Hegyi & Társa Kiadó, Budapest 1992.
2. **Friedrich L**, *A Magyar evangélikus templom fejlődése az újkorban* = Kemény Lajos, Gyimesi Károly, *Evangélikus templomok*, Athenaeum, Budapest, 1944.
3. **Kemény L, Gyimesi K**, *Evangélikus templomok*, Athenaeum, Budapest, 1944.
4. **Krähling J**, *A 20. századi magyarországi evangélikus templomépítéssel a rendszerváltozásig* = Krähling J, Vukoszávlyev Z, *Új evangélikus templomok*, Luther kiadó, Budapest, 2008.
5. **Krähling J, Nagy G D**, *Late baroque greek-cross plan type Lutheran churches in Hungary*, *Periodica Polytechnica Architecture*, 2009/2, 40. évf. 2. szám, 79.
6. **Győry A**, *Evangélikus templomművészet Budapesten*, Budapesti Evangélikus Egyházak, Budapest, 1935.
7. **Pecz S**, *A protestáns templomok építéséről, kapcsolatban a debreceni kálvinista új templom részletes ismertetésével*, Pesti Lloyd Nyomda, Budapest, 1888.
8. **Raymond A. Menzer Jr.**, *The Reformed Churches of France and the Visual Arts, Seeing Beyond the Word = Visual Arts and the Calvinist Tradition*, Finney Paul Corby szerk, William B. Eerdmans Publishing Co., Canada, 1999.
9. **Róka E**, *Centralizáló törekvések a protestáns templomépítészetben, Európa és Magyarország, 16-19 század*, Régi-Új Magyar Építőművészet Utóirat, 2008/5., VIII. évf. 46. szám, 11-18.
10. **Róka E**, *Pecz Samu Szilágyi Dezső téri református temploma és a protestáns centralizáló templomépítészeti hagyomány*, *Ars Hungarica*, 1996/2., XXIV. évf. 2. szám, 117-175.
11. **Schnell H**, *Twentieth Century Church Architecture in Germany: Documentation, Presentation, Interpretation*, Verlag Schnell & Steiner, Munich, Zurich, 1974.
12. **Sturm L C**, *Architektonisches Bedencken von Protestantischer Kleinen Kirchen Figur und Einrichtung*, 1712.
13. **Sturm L C**, *Vollständige Anweisung alle Arten von Kirchenwohl anzugeben*, 1718.
14. **Winkler G**, *Építészettörténeti áttekintés* = Dercsényi Balázs, Foltin Brunó, G. Györffy Katalin, Hegyi Gábor, Winkler Gábor, Zászkaliczky Zsuzsanna, *Evangélikus templomok Magyarországon*, Hegyi & Társa Kiadó, Budapest 1992.
15. **Vukoszávlyev Z**, *Unifying the Community: The Evolution of Centralized Space in Hungarian Church Architecture 1900-2010* = Proceedings of the 2nd International Conference of the European Architectural History Network, Hilde Heynen, Janina Gosseye szerk., Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten Brussel, 2012, 364-365.